

Sayı : 74966031/73001-21336
Konu: Sayısal Takograf

09/03/2017

GENELGE
(2017/KDGM - 4/ST)

İlgi: 06.06.2014 tarihli ve 2014/KDGM-05/ST sayılı Genelge.

Bilindiği üzere, hazırlanması, kabulü, güncellenmesi, takibi Birleşmiş Milletler Avrupa Ekonomik Komisyonu (BM-AEK) tarafından yürütülen ve Türkiye'nin de taraf olduğu, "Uluslararası Karayolu Taşımacılığı Yapan Taşıtlarda Çalışan Personelin Çalışmalarına İlişkin Avrupa Anlaşması (AETR)" uyarınca, 1 Ocak 2011 tarihinden itibaren, 16 Haziran 2010 tarihinden sonra tescil edilen ve uluslararası taşımalarda kullanılan ticari yük ve yolcu taşıma araçlarında Sayısal Takograf (ST) kullanımını zorunlu hale gelmiştir.

Bu kapsamda, Sayısal Takograf Sisteminin Türkiye'de uygulanması için, "**Ulusal Otorite**" olarak görevlendirilen Ulaştırma Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı (Bakanlık), "Sayısal Takograf Sisteminin" ülkemizde bütünleşik bir sistem olarak uygulanmasını teminen, kurumlar arası koordinasyon dahil gerekli teknik, idari ve organizasyonla ilgili tüm sorumlulukları üstlenmiş bulunmaktadır.

Bakanlığımızın üstlendiği bu sorumluluklar ve ilgili mevzuat çerçevesinde; Bakanlığımız ile Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB) arasında 16 Nisan 2010 tarihinde imzalanan "Sayısal Takograf Uygulamasıyla İlgili Bir Kısım İşlerin TOBB Tarafından Yürütülmesi İçin Yetki Devrine İlişkin Protokol" ile bu Protokol'e ek, 09/02/2017 tarihinde imzalanan Ulaştırma Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı ile Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB) Arasında Sayısal Takograf Uygulamasıyla İlgili Bir Kısım İşlerin TOBB Tarafından Yürütülmesi İçin Yapılan Yetki Devrine ilişkin Protokole Ek Protokol" ile TOBB, bir kısım iş ve işlemler hususunda Bakanlığımızca yetkilendirilmiştir. Söz konusu Protokoller uyarınca, **sayısal takograf kartlarına ilişkin başvuruların alınması, değerlendirilmesi, sayısal takograf kartlarının sertifikalandırılması, kişiselleştirilmesi, sahiplerine dağıtılması, ülkemizde üretilecek sayısal takograf cihazları için sertifikasyon hizmeti verilmesi, sayısal takograf kartlarından ve sayısal takograf cihazlarından veri toplanması ve Bakanlığımızca uygun görülen Kurum/Kuruluşlardan gelecek talepler doğrultusunda bu verilerin analizi** sürecindeki iş ve işlemler Bakanlığımızın kontrol ve denetimi altında TOBB tarafından gerçekleştirilecektir.

Buna göre:

(1) SAYISAL TAKOGRAF SİSTEMİ UYGULAMASININ YASAL ÇERÇEVESİ

TOBB, söz konusu Protokoller kapsamında Sayısal Takograf Sisteminin uygulanmasına yönelik gerçekleştireceği tüm iş ve işlemler ile takip edeceği süreçte; ulusal mevzuatın yanı sıra, sayısal takograf cihazı ve sayısal takograf kartlarının teknik şartlarını içeren AETR Anlaşması ve Eklerindeki (EK-1B) ilgili hükümler ile bu Genelgeye uygun olarak hareket edecektir.

J

(2) SAYISAL TAKOGRAF KART BAŞVURU VE DÜZENLEME ESASLARI

a) Sayısal Takograf Kartları Başvuru Esasları

TOBB, tüm sayısal takograf kart başvuruları ve bu başvuruların mevcut/anlık durumunu gösteren/değerlendiren bir veri tabanı oluşturacaktır.

TOBB, <http://staum.tobb.org.tr> internet sitesi üzerinden sayısal takograf kartlarına ilişkin ön-başvuruları kabul edecektir.

TOBB, sayısal takograf kart başvurularına ilişkin fiziksel belgeleri, Dumlupınar Bulvarı No:252 (Eskişehir Yolu 9. Km.) 06530 Ankara adresinde bulunan TOBB Binasında kurulan Sayısal Takograf Araştırma ve Uygulama Merkezi'nde arşivleyecektir.

Sayısal Takograf Uygulamasıyla İlgili Bir Kısım İşlerin TOBB Tarafından Yürütülmesi İçin Yetki Devrine İlişkin Protokol ile AB Komisyonu tarafından onaylanan Sayısal Takograf Sistemi Türkiye Ulusal Güvenlik Belgesi çerçevesinde sayısal takograf kartı almak isteyenler, ön başvurularını <http://staum.tobb.org.tr> internet sitesi üzerinden gerçekleştirdikten sonra; ön başvuru esnasında belirlediği başvuru merkezine almak istediği kart cinsine göre aşağıdaki belgeleri yanında bulundurarak başvuracaklardır.

1) Ticari Araç Sürücüleri (Sürücü Kartı):

- Başvuru sahibinin sürücü belgesi ve mesleki yeterlilik belgesi (SRC1, SRC2, SRC3, SRC4 veya SRC5)
- T.C. Kimlik Numarasının yazılı olduğu Nüfus Cüzdanı aslı
- Sürücü Belgesi fotokopisi ve aslı (Asıl nüsha, fotokopi ile karşılaştırıldıktan sonra geri verilecektir.)
- 1 Adet biyometrik fotoğraf
- Kart ücretinin yatırıldığını gösterir belge

2) Taşımacı Firmalar (Şirket Kartı):

- 4925 sayılı Karayolu Taşıma Kanunu uyarınca alınan yetki belgesi fotokopisi
- İmza Sirküleri fotokopisi ve aslı (Asıl nüsha fotokopi ile karşılaştırıldıktan sonra geri verilecektir.)
- İmza sirkülerinde başvuruyu yapan şirket yetkilisinin adı geçmiyorsa; Vekaletname fotokopisi ve aslı (Asıl nüsha fotokopi ile karşılaştırıldıktan sonra geri verilecektir.)
- Oda Kayıt Belgesi aslı
- Başvuruyu imzalayacak kişinin Nüfus Cüzdanı fotokopisi ve aslı (Asıl nüsha fotokopi ile karşılaştırıldıktan sonra geri verilecektir.)
- Şirket kaşesi
- Kart ücretinin yatırıldığını gösterir belge

3) Takograf Atölyeleri (Servis Kartı):

- Başvuru sahibi Atölyeye ait Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı tarafından verilen "Servis Yetki Belgesi"
- Başvuru sahibinin ilgili Atölyede (müdür, şef, teknik uzman, operasyon yöneticisi ve benzeri unvanlarla) görev yaptığını belirten, çalışma süresi / sürelerinin yer aldığı Atölye yazısı,

M

T.C.
ULAŞTIRMA DENİZCİLİK VE HABERLEŞME BAKANLIĞI
Karayolu Düzenleme Genel Müdürlüğü

- Başvuru sahibi Atölyeye ait İmza Sirküleri fotokopisi ve aslı (Asıl nüsha fotokopi ile karşılaştırıldıktan sonra geri verilecektir.) İmza sirkülerinde başvuruyu yapan servis yetkilisinin adı geçmiyorsa; Vekaletname fotokopisi ve aslı (Asıl nüsha fotokopi ile karşılaştırıldıktan sonra geri verilecektir.)
- Oda Kayıt Belgesi aslı
- Başvuruyu imzalayacak kişinin Nüfus Cüzdanı fotokopisi ve aslı (Asıl nüsha fotokopi ile karşılaştırıldıktan sonra geri verilecektir.)
- Servis kaşesi
- Kart ücretinin yatırıldığını gösterir belge

4) Denetim Otoriteleri (Denetim Kartı):

İstenilen denetim kartı adedinin de belirtildiği Denetim Otoriteleri tarafından Bakanlığa ve TOBB'a muhatap olarak gönderilen resmi yazı.

5) Kart Yenilemeleri:

Kart yenileme işlemleri için ilk başvuruda istenen belgeler sunulacaktır.

Süresi dolmadan yapılacak kart yenileme işlemleri için ise, ilk başvuruda istenen belgelerin yanı sıra, süresi dolmadan yenileme nedenini tevsik eden belgeler de sunulacaktır.

b) Sayısal Takograf Kart Başvuru Merkezleri

Bakanlığımız ve TOBB arasında imzalanan "Sayısal Takograf Uygulamasıyla İlgili Bir Kısım İşlerin TOBB Tarafından Yürütülmesi İçin Yetki Devrine İlişkin Protokol" gereğince sayısal takograf kart başvuruları, il merkezlerinde olmak üzere TOBB'a bağlı Yetkilendirilmiş Ticaret/Sanayi Odaları veya Ticaret ve Sanayi Odaları aracılığıyla kabul edilecektir. (Bundan sonra "Yetkilendirilmiş Kayıt Merkezi" olarak anılacaktır.)

c) Sayısal Takograf Kart Başvurularını Sonuçlandırma

Sayısal takograf başvuru belgelerini eksiksiz olarak temin eden kişilerin ve firmaların başvuru işlemleri, Yetkilendirilmiş Kayıt Merkezindeki Başvuru Kaydı usulüne uygun ve eksiksiz olarak tamamlandıktan sonra en geç 10 iş günü içerisinde sonuçlandırılacaktır. Başvuru süreci sonrasında kart almaya hak kazanamayanların kartları alamama gerekçesi ile eksiklikleri gidermeye yönelik hususları içeren bilgiler sisteme işlenecek ve bilgilendirme mesajı başvuru sahiplerine gönderilecektir.

Kart için ön başvuru yaparak ödemesini gerçekleştiren başvuru sahipleri, başvuru tarihi itibarıyla 1 yıl içinde Yetkilendirilmiş Kayıt Merkezlerine başvurarak başvurularını tamamlamak zorundadırlar.

Kart başvurusu yapıp ödeme yapmayan başvuru sahiplerinin başvuruları 45 gün sonra sistemden silinecektir.

ç) Sayısal Takograf Kart Ücretleri ve Kart Yenileme Süresi

Sayısal takograf sürücü kartları ve şirket kartları 5 yılda bir, sayısal takograf denetim kartları 2 yılda bir, sayısal takograf servis kartları her yıl yenilenir.

Sayısal takograf kart ücretleri Bakanlık ile TOBB arasında imzalanan Protokol gereğince belirlenecek ve yürürlüğe girecektir.

(Handwritten signature)

d) Sayısal Takograf Kart Başvurularıyla İlgili Bilgilendirme

Sayısal takograf kart başvurularına ilişkin tüm bilgiler (verilen kart sayısı, reddedilen başvurular ve reddedilme gerekçesi, iptal edilen veya kaybedilen/yenilenen kartlar, çalınan/bozulan kartlar vs.) Bakanlık tarafından erişilebilir olacaktır.

e) Sayısal Takograf Afet Kurtarma Merkezi

Sayısal takograf kart başvurusu, sertifikalandırma, kişiselleştirme ve dağıtım işlemlerine yönelik tüm bilgiler herhangi bir afet durumuna karşı TOBB tarafından Afet Kurtarma Merkezi'ndeki yedek veri tabanına işlenecektir.

(3) BOZUK, KAYIP, ÇALINTI VEYA EL KONULMUŞ KART İÇİN YAPILACAK İŞLEMLER

Bozuk Kart

Sayısal takograf kartlarının ilk defa teslim alındığı tarihten itibaren 30 gün içinde uygun bir cihazda denenmek suretiyle çalışır vaziyette olduğunun kontrol edilmesi sorumluluğu sürücülere aittir. Bu süre içinde başvurulması halinde, bozuk çıkan kartlar, bozuk kartın iadesi şartıyla Yetkilendirilmiş Kayıt Merkezindeki iptal/ikame işlemi usulüne uygun ve eksiksiz olarak tamamlandıktan sonra en geç 10 iş günü içerisinde ücretsiz olarak yeniden üretilecektir. 30 günden sonra; kullanılmış ya da kullanılmamış bozuk kartlar, iade edilmeleri kaydıyla; değerlendirmeye alınacak ve ücreti mukabilinde yeniden üretilecektir.

Kayıp, Çalıntı veya El Konulmuş Kart

Sayısal takograf kartlarının kaybedilmesi, çalınması veya denetim görevlilerince el konulması halinde, kartın iptali için kart sahibi tarafından bir dilekçe ile Yetkilendirilmiş Kayıt Merkezine bildirimde bulunulacaktır. Yeni kart almak için sadece Yetkilendirilmiş Kayıt Merkezlerine talepte bulunulabilecektir.

Yukarıdaki durumlarda yeni kart talebi, kart ücretinin iki katı alınarak, Yetkilendirilmiş Kayıt Merkezi'ndeki iptal/ikame işlemi usulüne uygun ve eksiksiz olarak tamamlandıktan sonra **en geç 5 iş günü** içerisinde sonuçlandırılacaktır. TOBB'a bildirimde bulunulmamış kayıp veya çalıntı kartların başkaları tarafından kullanılmasından kart sahibi sorumlu olacaktır.

Kart Yenileme Talepleri

Kart yenileme taleplerinde, daha önce verilmiş kartlar TOBB tarafından iptal edilecektir. Sayısal takograf sürücü veya şirket kartının kaybedilmesi, çalınması, denetim görevlilerince el konulması, karta veya yongasına müdahale edildiğinin tespit edilmesi durumunda, ilk sayısal takograf kartı başvuru işleminin yapıldığı tarihten itibaren, 2 defadan fazla yenileme başvurusu yapılması halinde, yeni kart talepleri bir önceki kart verilme tarihi üzerinden 6 ay geçmedikçe karşılanmayacaktır.

Sayısal takograf servis kartının kaybedilmesi, çalınması, denetim görevlilerince el konulması, karta veya yongasına müdahale edildiğinin tespit edilmesi durumunda, ilk servis kartı alındığı tarihten itibaren beş yıl içinde bir defadan fazla yenileme başvurusu yapılması halinde, bir önceki kart başvurusundan sonra 6 ay geçmedikçe karşılanmayacaktır. İki defadan fazla yenileme başvurusu yapılması halinde, yeni kart talepleri Bakanlığın onayı alınmadan karşılanmayacaktır.

M

(4) ÜLKEMİZDE ÜRETİLECEK YERLİ SAYISAL TAKOGRAF CİHAZI ÜRETİCİLERİ İÇİN SAĞLANACAK ANAHTAR HİZMETLERİ

Yerli sayısal takograf cihazlarına yerleştirilecek anahtarlara ilişkin olarak, TOBB tarafından deruhte edilecek Ek Protokol'de belirtilen görev ve sorumluluklar ile yerli sayısal takograf üreticileri tarafından sözkonusu anahtarların güvenli bilgi aktarım yoluyla teslim alınması, saklanması ve kullanılması, AETR Anlaşması, AB Komisyonu tarafından onaylanan "Sayısal Takograf Sistemi Türkiye Ulusal Güvenlik Belgesi", Avrupa Kök Sertifikasyon Otoritesi (ERCA) tarafından sayısal takograf sistemine yönelik yayımlanan dokümanlar, ilgili ulusal mevzuat ile TOBB tarafından hazırlanan "Uygulama Esasları" ve TOBB'un onayından geçmiş, yerli sayısal takograf cihazı üreticileri tarafından hazırlanarak Bakanlıkça onaylanan "Uygulama Esasları" hükümleri dikkate alınarak yapılacaktır.

Üretilen beher sayısal takograf cihazına yerleştirilecek elektronik anahtarlar, TOBB tarafından, sayısal takograf üreticilerine AB Komisyonu tarafından onaylanan "Sayısal Takograf Sistemi Türkiye Ulusal Güvenlik Belgesi"nin 6 ncı, 7 nci ve 8 inci maddelerinde belirtilen asgari güvenlik şartlarını sağlayan güvenli bilgi aktarım yoluyla, her bir cihaz için ayrı olarak tevdi edilecektir. Sayısal takograf üreticileri de TOBB tarafından kendisine tevdi edilen sözkonusu elektronik anahtarları, yine TOBB tarafından belirlenen donanım ve yazılımı kullanarak teslim alacaktır. İmalatçı kendisine tevdi edilen elektronik anahtarları yalnızca kendi üretimi olan sayısal takograf araç ünitesi ve hareket sensörü cihazlarına yerleştirecektir. Bu elektronik sertifika ve şifreler üçüncü kişilerle paylaşılmayacaktır.

Yerli sayısal takograf cihazı üretilen tesiste üretim sürecinin başlatılmasını müteakip her altı ayda bir veya gerek görüldüğünde, Bakanlık ile koordinasyon içinde TOBB tarafından denetim yapılabilecektir.

- Ülkemizde yerli sayısal takograf cihazlarının anahtarlarının üretimi, AETR anlaşması, Bakanlık tarafından oluşturulan ve BM-AEK ile Avrupa Komisyonu Ortak Araştırma Merkezi (JRC) tarafından onaylanan "Sayısal Takograf Sistemi Ulusal Sertifikalandırma Otoritesi Politika Belgesi" ile Avrupa Kök Sertifikasyon Otoritesi (ERCA) tarafından sayısal takograf sistemine yönelik yayımlanan dokümanlar ve ilgili ulusal mevzuat doğrultusunda TOBB tarafından gerçekleştirilecektir.
- Yerli sayısal takograf üreticileri, sertifikalandırma işlemleri ile ilgili sürecin başlatılmasını teminen, yasal başvurularını TOBB'a yapacaktır. TOBB tarafından Bakanlığa bilgi verilecek ve Bakanlığın onayı akabinde işlemler başlatılacaktır.
- Başvuru sürecinde, TOBB tarafından, anahtarların verilmesi işlemlerinin etkin yürütülmesi için gerekli donanıma ilişkin asgari teknik özellikler talep sahiplerine iletilecektir. Onaylanmış yerli sayısal takograf üreticileri için anahtarın temini için gerekli yazılım TOBB tarafından üretilen ve ilgililerine verilecektir.
- Söz konusu başvurular, TOBB tarafından ilgili mevzuata ve bu konuda oluşturulan usul ve esaslara uygun olarak incelenecek ve başvuru işlemleri usulüne uygun ve eksiksiz olarak tamamlandıktan sonra en geç 30 gün içinde neticelendirilecektir.
- Başvuru sürecinde, yerli sayısal takograf üretim tesislerinde TOBB tarafından Bakanlık yetkililerinin de katılımı suretiyle yerinde incelemeler yapılabilecektir.
- Yerli sayısal takograf üreticileri tarafından temin edilen donanım, TOBB'a tutanakla teslim edilecektir. Söz konusu donanım, TOBB'da gerekli kurulumlar ve TOBB sistemleriyle uyumlaştırılmanın tamamlanmasını müteakip, kilitli olmak suretiyle ve TOBB yetkilileri

M

olmadan açılmamak üzere üretim tesislerinde üreticinin göstereceği ve TOBB tarafından da bilgi güvenliği açısından uygun görülen yere yerleştirilecek ve son aktivasyon yerinde gerçekleştirilecektir.

- Yerli sayısal takograf üreticilerinin tesislerinde gerçekleşen denetim faaliyetlerinin sonuçlarına göre uygunluk yazısı verilecek veya tespit edilen eksiklikler üreticilere bildirilecektir. Sistemin güvenliğini tehlikeye atacak bir hususun tespit edilmesi durumunda TOBB tarafından Bakanlık uygun görüşü alınarak anahtar üretimi söz konusu üreticiler tarafından gerekli önlemler alınana kadar durdurulabilecektir.
- Mevcut internet sitesinde kullanıcıların bilgilendirilmesine yönelik gerekli güncellemeler TOBB tarafından yapılacaktır.
- Her bir sayısal takograf cihazı için üretici kodu, tekil seri numarası gibi bilgiler gönderilmek sureti ile o cihaza özel anahtar çevrimiçi olarak tek tek üretilecektir. Üretilen bu anahtar üretim tesisinde kurulan donanım ve yazılım aracılığıyla her bir sayısal takograf cihazına yüklenecektir. Yükleme sonrası, her bir yerli sayısal takograf cihazı, TOBB tarafından verilen yazılım ile kontrol edilecek ve uygunluk bilgisi gönderilecektir. Bu işlemlerin tümü elektronik ortamda gerçekleştirilecektir.
- TOBB, yerli takograf üretim yerleri ile TOBB arasında kurulacak sistemin düzgün ve güvenli bir şekilde işletilmesinden sorumlu olacaktır.

(5) SAYISAL TAKOGRAF SİSTEMİ KAPSAMINDAKİ VERİLERİN TOPLANMASI, SAKLANMASI VE DENETİMİ

11/6/2009 tarihli ve 27255 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanan Karayolu Taşıma Yönetmeliği uyarınca, yetki belgesi sahipleri, yetki belgesine kaydedilmiş araç ünitelerinde kaydedilen verileri, şirket kartı kullanmak suretiyle, geriye doğru 365 günlük veriyi içerecek şekilde ve en çok üçer aylık periyotlarla dijital ortamda arşivleyecek ve ayda bir defa bu veriyi Kart Verme Otoritesine gönderecektir. Bakanlık gerekli gördüğü takdirde ilgili verileri yetki belgesi sahiplerinden ve Kart Verme Otoritesinden isteyebilecek veya yerinde denetleyebilecektir.

Sayısal takograf sürücü kartı sahipleri, sayısal takograf sürücü kartlarında kaydedilen verileri en çok 25 günde bir defa Kart Verme Otoritesine gönderecektir. Sayısal takograf sürücü kartlarında kaydedilen veriler, araç sahibi şirketler tarafından da Kart Verme Otoritesine gönderilecektir. Araç yetki belgesi sahipleri, sürücülere ait verilerin aktarılmasından sürücüleriyle birlikte sorumlu olacaktır.

Bakanlık tarafından yetkilendirilen Kart Verme Otoritesi, sayısal takograf sürücü kartlarına ve sayısal takograf cihazlarına ait kullanım bilgilerinin aktarıldığı ve depolanarak muhafaza edildiği bir veritabanını 01.01.2018 tarihine kadar kuracaktır. Bakanlık tarafından uygun bulunması halinde bu süre en fazla 6 aya kadar uzatılabilecektir. Bu bilgilere Bakanlık ve denetimle görevli kamu idareleri erişebilecektir. Hangi kamu idarelerine erişim yetkisi verileceği Bakanlıkça belirlenecektir. Kart Verme Otoritesi tarafından, sözkonusu kullanım bilgilerinden kural ihlaline ilişkin olanlar süresiz, diğer kullanım bilgileri ise en az 2 yıl süreyle korunacaktır.

İşbu Genelge kapsamında yapılacak işler, "Sayısal Takograf Uygulamasıyla İlgili Bir Kısım İşlerin TOBB Tarafından Yürütülmesi İçin Yapılan Yetki Devrine İlişkin Protokol" ile "Ulaştırma Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı ile Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB) Arasında Sayısal Takograf Uygulamasıyla İlgili Bir Kısım İşlerin TOBB Tarafından Yürütülmesi İçin Yapılan Yetki Devrine İlişkin Protokole Ek Protokol"de belirlenmiş kurallara uygun olarak icra edilecektir.

M

T.C.
ULAŖTIRMA DENİZCİLİK VE HABERLEŖME BAKANLIĞI
Karayolu Dzenleme Genel M¼d¼rl¼ė¼

(6) YETKİ

Yukarıda belirtilen hususlar; 10/7/2003 tarihli ve 4925 sayılı Karayolu Taşıma Kanunu ile 26/9/2011 tarihli ve 655 sayılı Ulaştırma, Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığının Teřkilat ve G¼revleri Hakkında Kanun H¼km¼nde Kararname h¼k¼mleri çerçevesinde olmak üzere ve bunların Bakanlığımıza vermiş olduğu yetkiye istinaden belirlenmiştir.

(7) İlgili Genelge y¼r¼rl¼kten kaldırılmıştır.

Bilgilerini ve gereğinin buna g¼re ifasını arz ve rica ederim.

Ahmet ARSLAN
Bakan

DAĞITIM:

Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı
Çalışma ve Sosyal G¼venlik Bakanlığı
İçişleri Bakanlığı
T¼rkiye Odalar ve Borsalar Birliği
Taşımacı Dernekleri ve Meslek Kuruluşları